

А.А. Муратбаев* , **А.Б. Темірболат** ,
Н. Нүрәділ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

*e-mail: muratbayev2109@gmail.com

ДӘУРЕН ТІЛЕУХАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ РӨЛІ

Мақала қазіргі қазақ поэзиясының жас өкілі Дәурен Тілеуханның лирикасындағы эмоционалдық концептілерді когнитивтік әдебиеттану тұрғысынан талдауға арналған. Зерттеудің басты назары ақынның өлеңі оқырман санасында сезім әлемін қалай тұрғызып, эмпатиялық қабылдауды қалай ұйымдастыратынында. Жұмыстың мақсаты – Д. Тілеухан жырларында тұрақты орын алатын мұң, сағыныш, махаббат, жалғыздық, үміт, бақыт концептілерін айқындап, олардың көркем мәтіндегі символдық-метафоралық өрнегі мен танымдық-эстетикалық қызметін ашу. Талдау когнитивтік поэтика мен концепт теориясының қағидаттарына сүйеніп, мәтінді жақыннан оқу және интерпретациялау арқылы жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде бұл концептілер ақынның дүниетанымдық моделін құрайтын біртұтас концептосфераға ұйысатыны, олар оқырманның сезімін оятып, оны көркем әлемге ендіретін когнитивтік тетік ретінде жұмыс істейтіні көрсетілді. Ерекше назар мұң мен сағыныш концептілерінің жетекші рөліне, олардың ай, түн, жол, от, көбелек бейнелері арқылы денелік әрі кеңістіктік тұрғыдан ұғынылуына аударылды. Жұмыстың ғылыми жаңалығы – жас ақынның идиостилін когнитивтік әдебиеттану аспектісінде алғаш рет жүйелі қарастыруында. Практикалық маңызы – нәтижелердің қазіргі қазақ поэзиясын когнитивтік поэтика тұрғысынан зерттеу мен оқытуда пайдаланылу мүмкіндігінде. Сонымен қатар мақалада эмоционалдық концептілердің өзара байланысы ақынның поэтикалық концептосферасын қалыптастыратын негізгі құрылым ретінде сипатталады. Мұң мен сағыныш концептілері лирикалық мәтіндегі өзек мағыналар ретінде танылып, махаббат, жалғыздық, үміт және бақыт концептілерімен сабақтастықта қарастырылады. Бұл талдау Дәурен Тілеухан поэзиясындағы эмоционалдық бейнелердің оқырман санасында көркем әлем құрудағы және эмпатиялық әсер тудырудағы қызметін нақтылауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: концепт, когнитивтік әдебиеттану, эмоция, поэзия, концептосфера, эмпатия, когнитивтік поэтика.

A.A. Muratbayev*, A.B. Temirbolat, N. Nuradil

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: muratbayev2109@gmail.com

The Role of Emotional Concepts in the Works of Dauren Tileukhan

The article analyses the emotional concepts in the lyrics of Dauren Tileukhan, a young representative of contemporary Kazakh poetry, from the standpoint of cognitive literary studies. Its central question is how the poet's verse builds a world of feeling in the reader's mind and organises empathic response. The aim of the work is to identify the concepts that recur consistently in Tileukhan's poetry – sadness, longing, love, loneliness, hope and happiness – and to disclose their symbolic and metaphorical texture together with their cognitive-aesthetic function in the literary text. The analysis rests on the principles of cognitive poetics and concept theory and proceeds through close reading and interpretation. The study shows that these concepts cohere into a single conceptsphere that shapes the model of the author's worldview, and that they operate as a cognitive mechanism which awakens the reader's feeling and draws the reader into the artistic world. Particular attention is paid to the leading role of the concepts of sadness and longing, which are understood bodily and spatially through the images of the moon, night, road, fire and moth. The scholarly novelty of the work lies in the first systematic treatment of a young poet's idiosyncrasy in the aspect of cognitive literary studies. Its practical value lies in the possibility of using the results in the study and teaching of contemporary Kazakh poetry within the framework of cognitive poetics. In addition, the article considers the interrelation of emotional concepts as the basis for the formation of the poet's conceptual sphere. The concepts of sadness and longing are interpreted as the semantic core of the lyrical text and are examined in connection with love, loneliness, hope and happi-

ness. This approach makes it possible to clarify the role of emotional images in constructing the artistic world of Dauren Tileukhan's poetry and in shaping the reader's empathic response.

Keywords: concept, cognitive literary studies, emotion, poetry, conceptsphere, empathy, cognitive poetics.

А.А. Муратбаев*, А.Б. Темирболат, Н. Нурадил

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

*e-mail: muratbayev2109@gmail.com

Роль эмоциональных концептов в творчестве Даурена Тлеухана

Статья посвящена анализу эмоциональных концептов в лирике Даурена Тлеухана, молодого представителя современной казахской поэзии, с позиций когнитивного литературоведения. В центре внимания находится вопрос о том, как стихотворение поэта выстраивает в сознании читателя мир чувств и организует эмпатическое восприятие. Цель работы – выявить устойчиво повторяющиеся в поэзии Д. Тлеухана концепты «печаль», «тоска», «любовь», «одиночество», «надежда», «счастье» и раскрыть их символично-метафорический рисунок, а также познавательно-эстетическую функцию в художественном тексте. Анализ опирается на принципы когнитивной поэтики и теории концепта и проводится методами пристального чтения и интерпретации. В результате показано, что названные концепты складываются в целостную концептосферу, образующую модель авторского мироощущения, и работают как когнитивный механизм, который пробуждает чувство читателя и вводит его в художественный мир. Особое внимание уделено ведущей роли концептов печали и тоски, осмысляемых телесно и пространственно через образы луны, ночи, дороги, огня, мотылька. Научная новизна работы состоит в том, что идиостиль молодого поэта впервые системно рассматривается в аспекте когнитивного литературоведения. Практическая значимость связана с возможностью использования результатов в исследовании и преподавании современной казахской поэзии в русле когнитивной поэтики. Кроме того, в статье взаимосвязь эмоциональных концептов рассматривается как основа формирования поэтической концептосферы автора. Концепты печали и тоски интерпретируются как смысловое ядро лирического текста и анализируются во взаимосвязи с концептами любви, одиночества, надежды и счастья. Такой подход позволяет уточнить роль эмоциональных образов в создании художественного мира поэзии Даурена Тлеухана и в формировании эмпатического отклика читателя.

Ключевые слова: концепт, когнитивное литературоведение, эмоция, поэзия, концептосфера, эмпатия, когнитивная поэтика.

Кіріспе

Соңғы жылдары әдебиеттану көркем мәтінді антропоэзеттік парадигма негізінде талдап, оны танымдық үдеріс ретінде қарайтын көзқарасқа жиі жүгінеді. Осы бетбұрыс аясында сезім мен көңіл күй енді жай ғана лирикалық реңк емес, мағына тудыратын, оқырман санасын қозғалысқа түсіретін негізгі тетік ретінде бағаланады. Дегенмен поэтикалық мәтіндегі сезім атаулының жүйелі қызметі, оның оқырман қабылдауын қалай пішіндейтіні әлі де тұтас зерделенген емес.

Әсіресе ХХІ ғасыр басындағы қазақ поэзиясында жан толқынысы лирикалық әсермен шектелмейді. Ол ақынның дүниені түйсіну тәсілін, мәдени жадын, тіпті ұлттық көңіл күйін алып жүретін таным құралына айналады. Жас ақынның шығармасындағы осы сезім қабатын когнитивтік әдебиеттану тұрғысынан қарау бүгінгі ғылымның кезек күттірмес міндеттерінің біріне жатады, өйткені мұнда мәтін мен оқырман арасындағы тірі байланыс зерттеледі.

Лирикалық жанр бұл тұрғыда ерекше қолайлы нысан. Мұнда оқиға желісі емес, ішкі күй бірінші орынға шығады, ал оқырман сол күйді сырттай бақыламай, өз санасында қайта жаңғыртады. Когнитивтік әдебиеттану дәл осы жаңғырту үдерісін, мәтіннің оқырман сезімі мен ойын қалай іске қосатынын зерттейді. Сондықтан жас ақынның лирикасын осы тұрғыдан оқу оның мәтінінің оқырманмен арадағы байланысын ашуға жол салады.

Осы жұмыстың мақсаты – Дәурен Тілеуханның өлеңдеріндегі мұң, сағыныш, махаббат, жалғыздық, үміт, бақыт концептілерінің көркем жүйесін ашып, олардың символдық-метафоралық құрылымын және оқырман эмпатиясын ұйымдастырудағы рөлін көрсету. Біз бұл концептілерді тілдік бірлік ретінде емес, оқырман мен ақын санасында сезім әлемін тұрғызатын танымдық-эстетикалық құрылым ретінде қарастырамыз. Сол арқылы жас ақынның поэтикалық әлемі қандай ішкі логикаға құрылатыны айқындалмақ.

Материал және әдістер

Зерттеу материалы ретінде Дәурен Тілеуханның негізінен «Сағыныш сабыры» (2019) жинағына енген өлеңдері алынды. Талдауға сезім мазмұны айқын көрінетін, ақынның дүниетанымы бедерлі бедерленген жырлар іріктеліп, олардағы эмоционалдық концептілердің көркемдік әрі танымдық қызметі қаралды. Дереккөзді тандауда өлеңнің эстетикалық толымдылығы мен сезім суретінің тереңдігі басты өлшем болды.

Дәурен Тілеухан – бүгінгі поэзияда өз даусымен танылған жас ақын, 2025 жылғы «Шабьт» фестивалінің бас жүлдегері (QazaqAdebieti, 2025). Оның шығармашылық болмысын замандасы Мейір Оразғали былайша аңғартады:

«Әуелі бастан кем талант емес, шын талант дегеніңіз табиғат болса, сол табиғаттан өз табиғатың, өз әлемін іздеген ақын деген халықтың күс тілінде сөйлеп, аспанға өлеңмен қалықтайтын, сәуірлік үстінде шалықтайтын, сабылысқан сыңар езу қоғам өмірінен оқшауланып, жықпылжартас, тау-тасты, сағым даланы кезіп кететін сәттері тарихта аз болмаған. Сол арғы-бергі әдеби тарихқа – Дәурен Тілеухан да келіп қосылды» (Оразғали, 2025).

Талдау когнитивтік әдебиеттану мен когнитивтік поэтиканың қағидаттарына сүйене жүргізілді. Негізгі тәсіл – мәтінді жақыннан оқу (close reading) және оны танымдық тұрғыдан пайымдау. Әр өлеңдегі концепт оқшау сөз ретінде емес, ақынның ішкі әлемін ашатын, оқырман санасында сезім суретін жасайтын құрылым ретінде қаралды. Концептіні талдауда оның тірек бейнелерін, метафоралық негізін, мәтіндік әлем тұрғызудағы қызметін және оқырман эмпатиясын оятудағы рөлін ажырата қарау басшылыққа алынды. Концептілердің өзара байланысы концептосфера ұғымы аясында жинақталды.

Талдау барысында әр концепт бөлек қаралып қана қоймай, олардың бір-біріне ауысуы да ескерілді. Тілеухан өлеңдерінде мұң сағынышқа, сағыныш махаббатқа жиі ұласып жатады, сол себепті концептілерді оқшау тізбектеу емес, олардың тұтас концептосферадағы орнын анықтау мақсат етілді. Интерпретация кезінде ақынның өз сөзі, замандастарының бағасы және өлең мәтінінің ішкі логикасы өзара салғастырылып отырды. Осылайша талдау бір мәтінге де, ақынның бүкіл сезім әлеміне де бір мезгілде бағытталды.

Әдебиеттерге шолу

Концепт ұғымын ғылыми айналымға енгізген еңбектердің қатарында С.А. Аскольдовтың сөз бен концепт ара қатынасын саралаған зерттеуі айтылады (Аскольдов-Алексеев, 1997, с. 267). Кейін концепт мәдениеттің, жеке сананың және көркем мәтіннің мазмұнын ашатын түйінді бірлік ретінде орнықты. В.И. Карасик концептінің ұғымдық, бейнелік және құндылықтық қырларын ажыратып көрсетеді (Карасик, 1997, с. 41). Осы теориялық негіз бүгінде әдебиеттануда көркем мәтінді танымдық құрылым ретінде оқуға жол ашты.

Сезімнің табиғатын түсінуде психология ғылымының тұжырымдары да маңызды. К. Изард эмоцияны адам іс-әрекетінің қозғаушысы деп бағалап, оның мінез-құлық пен танымға тікелей әсерін дәйектейді (Изард, 1999, с. 278). Эмоцияны зерттеу когнитивистикамен тығыз байланысты, өйткені сезім – адамның дүниеге көзқарасы мен ішкі күйінің сыртқа шыққан бедері. Осы тұрғыда Дж. Лакофф пен М. Джонсонның концептуалдық метафора теориясы ерекше рөл атқарды: олар абстрактілі сезімнің нақты, денелік тәжірибе арқылы ұғынылатынын көрсетті (Лакофф & Джонсон, 2024, с. 216).

Когнитивтік әдебиеттанудың дербес бағыт ретінде қалыптасуы Л.П. Егорова мен Л.В. Витковскаяның еңбектерінде негізделді (Егорова, 2000, с. 68; Витковская, 2012). М. Тернер көркем ойлаудың танымның өзегінде тұратынын дәлелдесе, Р. Стокуэлл әдеби мәтінді оқуды сөзді қабылдау ғана емес, ойлау мен сезімнің тұтас қатысатын күрделі үдерісі ретінде түсіндіреді. Бұл көзқарас мағына мен форманың өзара әрекетін, оқырман санасындағы мәтіндік әлемнің құрылуын зерттеуге мүмкіндік береді. Қазақ ғылымында да поэтикалық сананың когнитивтік сипаттары, концептінің көркем құрылымдағы қызметі Ш. Жарқынбекова, Б. Қасым, А.Қ. Қалиева, С.Б. Ержанова секілді зерттеушілердің жұмыстарында қаралып келеді (Қасым, 2005, б. 300).

Когнитивтік әдебиеттанудың түйінді ұғымдарының бірі – концептосфера. Ол жеке концептілердің бытыраңқы жиынтығы емес, бір дүниетанымға ұйысқан, өзара байланысты жүйе. Көркем мәтінді оқығанда оқырман осы жүйеге еніп, ақынның әлемін өз санасында қайта құрады. Дәл осы сәтте эмпатия, яғни бөгденің сезімін өз ішінен кешіп көру, іске қосылады. Эмоционалдық концептілердің әдеби мәтіндегі басты

қызметі де осында: олар оқырманның эмпатиялық қатысуын ұйымдастырып, оны ақынмен бірге сезінуге жетелейді.

Осы шолудан концепт пен эмоция теориясының жеткілікті орныққанын, ал когнитивтік әдебиеттанудың көркем мәтінді оқырман танымымен байланыста оқуға бет бұрғанын көреміз. Алайда бұл құрал көбіне жалпы теория деңгейінде немесе классик ақындар материалында қолданылған. Жас ақын Дәурен Тілеуханның лирикасы осы аспектіде әлі арнайы қаралмаған. Ұсынылып отырған жұмыс осы олқылықтың орнын толтыруға бағытталады.

Нәтижелер мен талқылау

Дәурен Тілеухан – таза лирик. Оның өлеңдеріндегі басты кейіпкер – өз көңіл күйін жасырмайтын ақынның өзі. Сондықтан жырлардағы сезім суреттерін ақынның жеке дүниетанымының тікелей бедері ретінде оқыған жөн. Мұндай лирикада «ақындық мен» белсенді танушы субъект болып, оқырманды өз ішкі әлеміне ертіп кіреді. Осы себепті ақынның шығармашылығындағы алғашқы әрі ең терең концепт – өлеңнің өзі. Ол Тілеухан үшін кәсіп те, ермек те емес, болмысты тану мен жанды жеткізудің жалғыз жолы:

«Жанымның үнін қағазға төгіп, қаламмен
Таңбалап келем Тәңірдің берген жазуын»
(Тілеухан, 2019, б. 57).

Ақын өлеңді «жазылмайтын жан сырқатына» балап, онсыз өмірден мән таппайтынын мойындайды. Мұны танымдық тұрғыдан алғанда, өлең – ақынның өзін тану құралы ғана емес, оның болмысын құрайтын өзек. Сол себепті лирикалық қаһарман өлеңнен айырылудан қорқады, оны тағдырынан бөліп қарай алмайды:

Мекерлікте мың сан амал жатса да,
Мен Өлеңді қиғаным жоқ басқаға.
Көкірекке көктен түскен аппақ нұр
Жалынамын, жарты жолда тастама!
(Тілеухан, 2019, б. 3).

Мұнда өлең «көктен түскен аппақ нұр» бейнесі арқылы қасиетті, жоғарыдан берілген сый ретінде ұғынылады. Ақын оны жоғалтпауды Жаратқаннан тілейді, бұл тілек екінші бір өлеңде дұғаға ұласады:

Жаратқаннан жәрдем тілеп тұрмын мен,
Әлем үшін, өлең үшін дұға арнап
(Тілеухан, 2019, б. 8).

Осы жолдар ақынның шығармашылық санасында өлең мен өмірдің, өлең мен Жаратушының арасында тығыз байланыс орнағанын аңғартады. Оқырман бұл байланысты қабылдағанда, ақынның кейінгі бүкіл сезім әлемін оның осы негізгі құндылығы арқылы бағамдайды. Демек, өлең-концепт қалған эмоционалдық концептілерді біріктіретін өзек рөлін атқарады.

Ақын жырларының басым бөлігінде мұн концептісі жетекші орында тұр. Оның мұны себебі анық көрсетілмейтін, созылмалы, болмыстық сипаттағы күй. Мұны ақын денелік әрі табиғи бейнелер арқылы жеткізеді, сол себепті оқырман сезімді ойша емес, тәнімен сезінгендей болады:

Тәңір ме, білмедік, тағдыр ма?
Жолдас жоқ... батады жан – мұңға.
Балмұздақ секілді еріген,
Жалғыз қап жыладым жанбырда
(Тілеухан, 2019, б. 9).

«Балмұздақ секілді еріген» деген бейне мұңды нақты, денелік тәжірибеге айналдырады: жан бір орында тұрып, баяу еріп, тарап бара жатқандай көрінеді. Мұндағы «еру» бейне-схемасы (жылу мен ыдырау тәжірибесі) оқырманның өз денелік жадын оятып, эмоционалдық симуляцияны, яғни сезімді ішінен қайта бастан кешуді туғызады. Осымен қатар «жаңбыр» мен «жалғыз жылау» суреттері көңіл күйді сыртқы табиғи әлемге көшіріп, оны кеңейтеді. Танымдық поэтика тұрғысынан мұндай көшірме оқырманды өлеңнің «мұң әлеміне» ендіретін мәтіндік әлем тұрғызады. Осы әлемге енген оқырман ақынмен бірге уайымдап, эмпатиялық қабылдауға көшеді.

Мұңның денелік әрі кеңістіктік бейнеленуі басқа жырларда да қайталанады. Ақын өз күйін «жарық іздеп жаңылған көбелекке» теңеп, өз мұңынан өзі күйгенін айтады:

Жарық іздеп жаңылған көбелектей,
Өз мұңыма күйдірдім өз жанымды
(Тілеухан, 2019, б. 49).

Мұндағы көбелек бейнесі кейін махаббат концептісінде де оралады, сондықтан оны ақын әлеміндегі тұрақты танымдық таңба деп қарауға

болады: жарыққа ұмтылу мен сол жарықтан күйеу бір сәтте болады. Уақыттың өткіншілігі туралы толғаныс та осы мұң өрісіне қосылып, өмірді әженің ұршығына теңеу арқылы көзге көрінерлік етіледі:

Өмір өтіп арады көз алдымда,
Әжемнің ұршығындай шыр айналып
(Тілеухан, 2019, б. 52).

Бұл теңеу дерексіз уақытты («өмірдің өтуін») нақты, таныс, тұрмыстық қимылмен байланыстырады. Оқырман ұршықтың айналуын көзге елестеткенде, өмірдің тынымсыз әрі қайтымсыз ағысын бірден түйсінеді. Когнитивтік поэтикада мұндай тәсіл дерексіз ұғымды нақты фокус арқылы көрнекілеу деп аталады, ол оқырманның зейінін бір нүктеге жинап, ойды сезімге ұластырады.

Ақын сезім күйін көбіне табиғат құбылысымен қатар қойып, параллель өреді. Адам жанындағы толқынысты «тұманды ой», «сағыныштың салқын самалы», «сезім тасқыны» деп берсе, табиғат тылсымын «қоңыр күздің сазы», «ақ мамық қар», «тасбауыр бұлт», «майда жел» секілді бейнелермен суреттейді (Тілеухан, 2019, б. 49). Мұндай қатарластыру оқырманның зейінін ішкі күй мен сыртқы дүние арасында еркін жүргізіп, екеуін бір танымдық суретке біріктіреді. Нәтижесінде дерексіз сезім табиғаттың таныс бейнесі арқылы көзге көрінерлік, тіпті қолмен ұстарлықтай болып шығады. Осы тәсіл ақын лирикасына тұтастық беріп, оқырманды өлеңнің көңіл күй әлеміне тереңірек ендіреді.

Сағыныш – Тілеухан поэзиясының екінші өзегі. Ақынның өзі бір әңгімесінде сағынышты өлеңінің басты құндылығына балап, адам ғұмырының өзі сағынышпен өтетіндей көрінетінін айтады (Қабдолов, 2013, б. 79). Осы концептінің ең өзгеше көрінісі – «Сағыныш пирамидасы» өлеңі. Мұнда ақын жырды сыртынан пирамида тәрізді етіп қалайды: жол сайын ұзарып отыратын пішін көзге бірден түсіп, оқырманның зейінін өзіне аударады. Форманың осылай ерекшеленуі, когнитивтік поэтикадағы көрнекілену (foregrounding) құбылысы, мазмұнмен астасып, ұғынуды тереңдетеді:

Сен,
Мені
Қалқатай,
Сағындың... Сезем мен...
(Сезем мен – жүрегің кезерген...)
Сезім боп ең адал, көп адам аңсаған,

Ғайыптан жарқ етіп бір күні мен саған –
Келемін Сен едің –
Мен сүйген аппақ Ай.
Өзіңсіз Өмірдің жаныма батқаны-ай.
Сен деген алтыным – Өлеңсің! Өлең – От!
Мен – отқа өртенген жындылау көбелек
(Тілеухан, 2019, б. 95).

Бұл өлеңде бірнеше концепт бір нүктеге бірігеді. Сүйікті жан «аппақ Аймен», махаббат «отпен», ал ақынның өзі «отқа өртенген көбелекпен» теңеледі, ақыр соңында бәрі «Өлең» ұғымына құйылады. Когнитивтік әдебиеттануда мұндай құбылыс концептуалды бірігу (блендинг) деп аталады: бөлек ұғымдар (сүйікті, махаббат, от, өлең, көбелек) бір көркем кеңістікте тоғысып, жаңа, тұтас мағына жасайды. Оқырман осы бірігуді қабылдағанда, ол үшін махаббат пен өлең, өрт пен өлім бір-бірінен ажырамайтын біртұтас күй болып сезіледі. «Жүрегің кезерген» деген денелік бейне сағынышты жарылған, кеуіп-жарылған нәрсе ретінде көрсетіп, оқырманның тәндік түйсігін тағы да іске қосады.

Бұл өлеңнің пішіні де кездейсоқ таңдалмаған. Жоғарыдан бір сөзден басталып, төменге қарай кеңейетін жолдар сағыныштың бірте-бірте өсіп, ұлғайып бара жатқанын көзбен көрсетеді. Пішін мен мазмұн осылай беттескенде, өлең формасының өзі мағына тудырады: оқырман сағыныштың өсуін оқымай тұрып, көріп қабылдайды. Когнитивтік поэтикада мұны иконикалық белгі дейді, мұнда таңбаның сыртқы кескіні білдіретін мағынасын тікелей бейнелейді. Осы тәсіл өлеңге қосымша әсер қуатын береді.

Сағыныштың арғы жағында айырылу мен өкініш жатыр. Ақын ең ауыр сағыныш – адамнан біржола айырылу деп біледі:

Адамнан ең аяулы айырмайтын,
Ажалдан арашалам дәрi бар ма?
(Тілеухан, 2019, б. 17).

Бұл ретте ақынның бес жасында өмірден өткен әжесіне арналған «Аңсау» өлеңі жоқтау сарынымен өрілген. Мұндай жеке қайғының өлеңге айналуы кездейсоқ емес: З. Қабдолов суреткердің өз «өмірбаянын» шығармашылықтың бір қайнар көзі санап, өмірі мазмұнды адамның туындысы да мазмұнды болатынын атап өтеді (Қабдолов, 2013, б. 38). Тілеуханда жеке жоғалту тәжірибесі сағыныш концептісінің танымдық негізіне айналып, оқырманды өз жоғалтуларын еске алуға жетелейді. Осылайша жеке мұң жалпыадамдық сезімге ұласады.

Сағыныш пен мұңды жеткізуде ай бейнесі айрықша қызмет атқарады. Ақын түнгі аспандағы аймен үнемі сырласады, оны кейде сынық, жарым күйде бейнелейді:

Елегізіп сонан соң ескі өуенге,
сынық Айдың сұлбасын сызғылаймын
(Тілеухан, 2019, б. 49).

Аймен сырласу – қазақ поэзиясында ежелден таныс тәсіл, бірақ Тілеухан оны танымдық тұрғыдан тың жаңғыртады. Ай мұнда лирикалық қаһарманның ішкі күйін көрсететін айна, әрі оның тыңдаушысына айналады. Мынау жолдарда ақын өз суығы мен жалғыздығын айға көшіреді:

Өне бойы жылымай өз нұрына,
Көрмеймісін жаурап тұр, Ай да Мендей
(Тілеухан, 2019, б. 50).

Ақынның «Ай да Мендей» деуі – қарапайым теңеу емес. Мұнда лирикалық қаһарман мен ай бір-біріне қарама-қарсы қойылып, олардың сезімі теңестіріледі. Когнитивтік поэтика тілімен айтсақ, оқырман осы сәтте деиктикалық ауысуды бастан кешеді: ол өзін өлеңнің «осы жерінде, дәл қазір» тұрғандай сезініп, түнгі аспанды ақынның көзімен көреді. Осылайша мәтіндік әлем тек сипатталмайды, оқырман сол әлемнің ішіне енгізіледі. Ай бейнесі фокус қызметін атқарып, айналасындағы бүкіл сезім кеңістігін ұйымдастырады.

Ақын өлеңдерінің үлкен бір тобы – махаббат лирикасы. Қазақ поэзиясындағы лирикалық дәстүрде өлең көбіне ой мен сезімнің терең қабаттарын танытатын көркемдік кеңістік ретінде бағаланады. Осы тұрғыдан алғанда, Тілеухан поэзиясындағы махаббат көбіне қауышу емес, сағыныш, жоқтық және жетпеген арман арқылы бейнеленеді:

Ақиқатыма айналар, бөлкім, әр сағым,
Көрмеген Жұмақ, жетпеген Арман – аңсарым
(Тілеухан, 2019, б. 57).

С. Қирабаев пен Ш. Елеуенов мұңға бейім ақынның қаламы жүйрік болатынын атап өтеді (Қирабаев & Елеуенов, 2014, б. 261). Тілеухан да махаббат пен мұң бір-бірінен ажырамайды. Танымдық тұрғыдан бұл маңызды: жетпеген арманға деген аңсар оқырманда таныс өкінішті оятады, сол арқылы ақынның жеке махаббаты жалпыға ортақ сезімге ұласады. Осылайша ма-

хаббат концепті концептосфераның ішкі тұтасығын күшейтіп, оны мұң мен сағынышқа жалғайды.

Жалғыздық концептісі ақын әлемінде оқшау сезім емес, тұрақты серік ретінде беріледі. Мұны ақын «жүрек» пен «жартас» бейнелерін біріктіру арқылы кеңістіктік етіп көрсетеді:

Жалғыз жүрек жартасында күн кешіп,
Жалғыздықтың жан досына айналды
(Тілеухан, 2019, б. 88).

«Жүрек жартасы» деген бейне ішкі жалғыздықты биік, суық, оқшау кеңістік етіп елестетеді, ал жалғыздықтың «жан досқа» айналуы оны қаһарманның болмысымен қабысқан ажырамас күйге теңейді. Мұндай суреттеу оқырманға жалғыздықты жат немесе қорқынышты нәрсе емес, адаммен бірге өмір сүретін таныс күй ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Ақынның нәзіктік пен аспанға құштарлықты қатар қоюы да осы оқшаулықтың бір қыры:

«Жанымды жаулады нәзіктік,
Аға, мен аспанға құштармын»
(Тілеухан, 2019, б. 14).

Тілеухан поэзиясының тағы бір танымдық ерекшелігі – оның диалогтік құрылымы. Ақын айға, өзенге, үзілген жапыраққа, алыстағы жақынға, тіпті о дүниелік туысына тіл қатады. Жансыз нәрсені тірілтіп сөйлету оқырман санасында ерекше мәтіндік әлем жасайды: онда ақын жалғыз емес, бүкіл әлеммен үнсіз сұхбат құрып тұрғандай көрінеді. Когнитивтік поэтика тұрғысынан мұндай диалог оқырманды сол әлемге қатысушы етіп ендіреді, ол ақынның үнін естіп қана қоймай, оның әңгімелесушісінің орнында тұрғандай болады. Осылайша лирикадағы жалғыздық пен сағыныш қарама-қайшы түрде байланыс сезіміне ұласады.

Мұңның басым болуы оқырманды жалықтырмайды, керісінше, оны өзіне тартады. Бұл құбылысты когнитивтік әдебиеттану эстетикалық эмоция ұғымымен түсіндіреді: көркем мәтінде кешірілген қайғы шынайы өмірдегі қайғыдан өзгеше, ол қауіпсіз қашықтықтан сезіліп, ләззат пен ой салмағын қатар сыйлайды. Тілеуханның мұңы да осындай. Оқырман оны бастан кеше отырып, өз жанының тереңіне үңіледі, өзін-өзі тануға мүмкіндік алады. Сол себепті ақынның сүреңсіз көрінген жырлары да рухани серпіліс беріп, оқырманды бос қалдырмайды.

Тілеухан лирикасы тұтасымен мұңға батқан деу қате болар еді. Оның сезім әлемінде торығудан кейінгі бетбұрыс, үміт пен бақытқа ұмтылу да айқын орын алады. Үміт көбіне «таң», «жарық», «есік» бейнелері арқылы, яғни қараңғылықтан жарыққа өту қозғалысы арқылы беріледі:

Үміттердің үзілгенде дерегі,
Күдіктердің көбейгенде көлемі,
Мен бақыттың теуіп кіріп есігін,
Қуанышты құшып сүйгім келеді
(Тілеухан, 2019, б. 87).

Мұнда үміт «жабық есікті теуіп ашу» қимылымен бейнеленеді. Бұл – денелік, әрекетшіл образ: оқырман үміт дегенді енжар күту емес, тосқауылды бұзып өту ретінде түйсінеді. Психологияда К.Р. Снайдер ұсынған үміт теориясы да үмітті мақсатқа жетудің ішкі қозғаушысы деп бағалайды (Snyder, 2002, р. 249), Тілеухан бұл сезімді нақ осындай белсенді бейнемен береді. Ақынның өз жанын «жырмен, жыр-шараппен» көтеруі де осы серпіліспен астасады:

Тұманды ойлар тереземді түмшалап,
Масаң күйде сіңіремін жыр-шарап
(Тілеухан, 2019, б. 87).

Ең өзгеше бейнелердің бірі – ақынның өз жанын жазылған параққа теңеуі. Ол оқырманға «жанымның парақтарын жыртпауды» өтінеді:

Жоғалтқан жолаушымын – жан ақпарын,
Енді мен тілеп келем таң атқанын.
Жанарымның нұрына малып жазған,
Жырта көрме, жанымның парақтарын
(Тілеухан, 2019, б. 80).

Бұл жерде ақынның жаны мен өлең парағы бір ұғымға бірігеді: жанды жырту – өлеңді жырту, өлеңді жырту – жанды жарақаттау. Осы бірігу оқырманның ақын мәтініне деген жауапкершілігін оятып, оқуды жай ермек емес, біреудің ішкі әлеміне енудей нәзік әрекет ретінде сездіреді. Дәл осы тұста когнитивтік әдебиеттанудың негізгі идеясы – оқу оқырманның ойы мен сезімі толық қатысатын үдеріс екені көрнекі дәлелін табады.

Бақыт концептісі Тілеухан лирикасында дербес әрі кең жайылған тақырып емес, ол көбіне үмітпен қатар, соған жетудің арман етілген ұшар басы ретінде көрінеді. Жоғарыда келтірілген

«бақыттың есігін теуіп кіру» бейнесі де бақытты есік ар жағындағы кеңістік ретінде ұғындырады: ол мүлде қолжетімсіз емес, бірақ оған тек әрекетпен, ұмтылыспен жетуге болады. Когнитивтік әдебиеттану тұрғысынан бұл – бақытты нақты сәт, жылылық пен тыныштық түйсігі арқылы аңдататын кеңістіктік әрі денелік таным. Ақын бақытты ұзаққа созылатын тұрақты күй емес, қолда ұстап қалуға тиіс өткінші сәт ретінде береді, сол себепті оқырманда оны бағалауға, елеусіз жіберіп алмауға шақыратын ішкі үн оянады. Осылайша бақыт концептісі мұң мен сағынышқа қарама-қарсы полюсте тұрып, ақынның сезім әлеміне ішкі тепе-теңдік дарытады.

Осы талданған көріністерді біріктіретін ортақ тетік – эмоционалдық симуляция. Ақын сезімді тікелей атап қана қоймай, оны денелік әрі әрекетшіл бейнелерге айналдырады: еру, күй, жарылу, теуіп ашу, жырту, жаурау. Оқырман бұл бейнелерді оқығанда өз тәнінің жадын, өз бастан кешкенін еріксіз оятады да, ақынның күйін сырттан бақыламай, ішінен қайта сезінеді. Когнитивтік әдебиеттану дәл осы тетікті эмпатиялық қабылдаудың негізі санайды. Тілеухан поэзиясының әсерлілігі де осында: ол сезімді жай сипаттамайды, оны оқырманға қайта бастан кештіреді. Осылайша эмоционалдық концептілер мәтін мен оқырман арасын жалғайтын көпір рөлін атқарады.

Тілеухан лирикасын тұтас оқығанда, жеке өлеңдерде қайталанатын бейнелердің оқырман санасында тұрақты таным үлгісін қалыптастыратыны байқалады. От пен көбелек, сынық ай, жаңбыр, жол, есік секілді бейнелер бір өлеңнен екіншісіне ауысып, өзара үндесіп отырады. Осы қайталану арқылы оқырман бөлек мәтіндерді байланыстырып, ақынның біртұтас әлемін ойша құрастырады. Когнитивтік әдебиеттануда мұны оқырман бойында орнығатын тұрақты бейнесхема деп қарауға болады: жаңа өлеңді оқыған адам бұрынғы бейнелерге сүйеніп, мағынаны тезірек әрі тереңірек ұғады. Сондықтан ақынның концептосферасы бір өлеңде емес, бүкіл жинақ аясында толық ашылады.

Талданған концептілер бір-бірінен бөлек тұрмайды, олар өзара сабақтасып, ақынның біртұтас концептосферасын құрайды. Бұл жүйенің өзегінде мұң мен сағыныш тұрса, оларға махабат, жалғыздық жапсарлас, ал үміт пен бақыт шеткері, бірақ маңызды тепе-теңдік буыны ретінде орналасады. Осы жүйенің тірек бейнелері, танымдық-эстетикалық қызметі және оқырман қабылдауын ұйымдастыру тәсілі 1-кестеде жинақталды.

1-кесте*Дәурен Тілеухан поэзиясындағы эмоционалдық концептілердің когнитивтік-эстетикалық жүйесі*

Концепт	Тірек бейнелер мен метафоралар	Мәтіндегі танымдық-эстетикалық қызметі	Оқырман қабылдауын ұйымдастыруы
Мұң	түн, жаңбыр, тұман, еру, жылау	болмыстық толғаныс пен өзін тану	ортақ уайымға тарту, ішкі үнге үндестіру
Сағыныш	ай, жол, елес, сағым, алыстық	жоғалған байланысты қиялда қайта тірілту	аңсау сезімін оятап, бірге күттіру
Махаббат	от, көбелек, ай, жарық, өлең	сезім мен өлеңнің бір-біріне ұласуы	жалын мен жоқтықты қатар сезіндіру
Жалғыздық	жартас, жүрек, бос кеңістік	ішкі оқшаулануды кеңістік арқылы бейнелеу	жалғыздықты жақын күй ретінде таныту
Үміт	таң, жарық, есік, сәуле	торығудан кейінгі бетбұрысты ашу	жарық күтуге, серпілуге жетелеу
Бақыт	сәт, жылылық, тыныштық	рухани тепе-теңдіктің сәтін ұстау	сирек қуанышты бағалауға шақыру

Ескерту: Кесте авторлар тарапынан құрастырылған

Кестеден көрінетіндей, әр концепт өзінің тірек бейнелер тобымен байланысып, оқырман қабылдауын нақты бір бағытта ұйымдастырады. Мұң мен сағыныштың басым тұруы кездейсоқ емес: дәл осы екі концепт оқырман санасында ортақ адами тәжірибені оятап, эмпатиялық қабылдаудың негізгі арнасын құрайды. Танымдық тұрғыдан бұл заңды, өйткені жоғалту мен аңсау сезімі барша адамға таныс, сондықтан оқырман ақынның жеке күйін оңай өз тәжірибесіне аударады.

Жинақтап айтқанда, Дәурен Тілеухан поэзиясындағы эмоционалдық концептілер жеке көңіл күйді атап қана қоймайды. Олар ақынның дүниетанымын, рухани-эстетикалық ұстанымын танытатын тұтас модель құрап, оқыrmанды көркем әлемге ендіретін когнитивтік тетік ретінде жұмыс істейді. Ақынның денелік бейнелерге, аймен сырласуға, концептуалды бірігуге сүйенуі оның лирикасын оқырман санасында тірі, сезілетін тәжірибеге айналдырады. Осы қасиет оны қазіргі қазақ поэзиясының сыршыл әрі танымға бай тармағына жатқызуға негіз береді.

Қорытынды

Әр адамның өзгеге ашылмайтын ішкі сыры, тек өзіне тән болмысы болады. Ақын үшін өлең – сол болмысты тану мен ішкі күресінен сәл тыныстаудың жолы. Дәурен Тілеуханның жырларына үңілгенде, ол өлеңді ең әуелі өзі үшін, өз шындығын табу үшін жазатынын аң-

ғарамыз. Оның мұңды, сәулелі сәттерді қалыпты тіршіліктен тыс, терең әрі нәзік суреттеуі де осыдан.

Зерттеу нәтижелері эмоционалдық концептілер Тілеухан поэзиясында жай ғана сезім атауы емес екенін көрсетті. Олар ақынның дүниетанымын, рухани ұстанымын, шығармашылық болмысын танытатын біртұтас концептосфера құрайды. Мұң мен сағыныш осы жүйенің өзегінде тұрып, махаббат, жалғыздық, үміт, бақыт концептілерін өзара байланыстырады. Ақын бұл сезімдерді денелік бейнелер, аймен диалог, концептуалды бірігу арқылы жеткізіп, оқыrmанды өз мәтіндік әлеміне ендіреді әрі эмпатиялық қабылдауын оятады.

Осылайша Дәурен Тілеухан үшін өлең – өзін танудың, іштегі сапырылысқан ойдан аялдаудың, жан сырын ақтарудың құралы. Бұл құбылыс оның поэзиясының антропоэкеттік сипатын айқындап, қазіргі қазақ әдебиетінің адам болмысына бет бұрған даму үрдісімен үндес екенін дәлелдейді. Зерттеудің жалғасы ретінде ақынның кейінгі туындыларын қамту, оның концептосферасын басқа жас ақындардың идиостилимен когнитивтік поэтика тұрғысынан салыстыру перспективалы бағыт болмақ.

Мүдделер қақтығысы

Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Авторлардың үлесі

Муратбаев Алишер Арманович зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, дереккөздерді жинауға, поэтикалық мәтіндерді іріктеуге және мақаланың бастапқы нұсқасын жазуға үлес қосты. Темірболат Алуа Берікбайқызы зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негізін айқындап, мәтінді ғылыми тұрғыдан редакциялау, құрылымдау және қорытынды тұжырымдарды нақтылау

жұмыстарын жүргізді. Нұрәділ Нұрдәулет зерттеу материалдарын жүйелеуге, мәтіндегі эмоционалдық концептілерге қатысты мысалдарды талдауға, әдебиеттер тізімін рәсімдеуге және мақаланың техникалық дайындығын қамтамасыз етуге үлес қосты. Барлық авторлар мақаланың соңғы нұсқасын оқып, мақұлдады және зерттеу мазмұнына жауапкершілік алады.

Әдебиеттер

- Тілеухан, Д. (2019). *Сағыныш сабыры: өлеңдер*. Ақтөбе: А-Полиграфия.
- QazaqAdebieti. (2025). XXVIII «Шабьт» халықаралық фестивалі. *Қазақ әдебиеті*.
- Оразғали, М. (2025). «Нәзік түндегі ноктюрнге» нюанс. *Әдеби портал*.
- Аскольдов-Алексеев, С. А. (1997). Концепт и слово. В В. П. Нерознак (ред.), *Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология* (с. 267–279). Москва: Academia.
- Карасик, В. И. (1997). *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Москва: Наука.
- Изард, К. (1999). *Психология эмоций* / пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер.
- Лакофф, Дж., & Джонсон, М. (2024). *Метафоры, которыми мы живём* / пер. с англ. Москва: Едиториал УРСС.
- Егорова, Л. П. (2000). Когнитивное литературоведение: постановка проблемы. В *Когнитивная парадигма* (с. 68–92). Пятигорск.
- Витковская, Л. В. (2012). Когнитивное литературоведение. В *Литературоведение XXI века*. Пятигорск: Издательство Пятигорского государственного лингвистического университета.
- Turner, M. (1996). *The literary mind: The origins of thought and language*. Oxford University Press.
- Stockwell, P. (2002). *Cognitive poetics: An introduction*. Routledge.
- Қасым, Б. (2005). *Метафоралы аталымдар: когнитивті-семантикалық сөзжасам*. Алматы: Баянжүрек.
- Қабдолов, З. (2013). *Шығармалары*. Алматы: Қазақ энциклопедиясы.
- Қирабаев, С., & Елеукенов, Ш. (2014). *Қазіргі әдебиеттегі жалтырадамдық құндылықтар*. Алматы: Evo Press.
- Snyder, C. R. (2002). Hope theory: Rainbows in the mind. *Psychological Inquiry*, 13(4), 249–275. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1304_01

References

- Askoldov-Alekseev, S. A. (1997). Kontsept i slovo [Concept and word]. In V. P. Neroznak (Ed.), *Russkaia slovesnost. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta: antologiya* [Russian philology: From the theory of verbal art to the structure of the text: An anthology] (pp. 267–279). Moscow: Academia. (In Russian)
- Karasik, V. I. (1997). *Iazykovoï krug: lichnost, kontsepty, diskurs* [Language circle: Personality, concepts, discourse]. Moscow: Nauka. (In Russian)
- Izard, K. (1999). *Psikhologiya emotsii* [The psychology of emotions]. Saint Petersburg: Piter. (In Russian)
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2024). *Metaforı, kotorymi my zhivem* [Metaphors we live by]. Moscow: Editorial URSS. (In Russian)
- Egorova, L. P. (2000). Kognitivnoe literaturovedenie: postanovka problemy [Cognitive literary studies: Formulation of the problem]. In *Kognitivnaia paradigma* [Cognitive paradigm] (pp. 68–92). Pyatigorsk. (In Russian)
- Vitkovskaia, L. V. (2012). Kognitivnoe literaturovedenie [Cognitive literary studies]. In *Literaturovedenie XXI veka* [Literary studies of the 21st century]. Pyatigorsk: Pyatigorsk State Linguistic University Press. (In Russian)
- Turner, M. (1996). *The literary mind: The origins of thought and language*. Oxford University Press.
- Stockwell, P. (2002). *Cognitive poetics: An introduction*. Routledge.
- Qasym, B. (2005). *Metaforaly atalymdar: kognitivti-semantikalıq sözjasam* [Metaphorical nominations: Cognitive-semantic word formation]. Almaty: Baianzhürek. (In Kazakh)
- Tileukhan, D. (2019). *Sağynysh sabyry: öleñder* [The patience of longing: Poems]. Aktobe: A-Poligrafia. (In Kazakh)
- Orazgali, M. (2025). «Näzik tündeги noktюрнге» niuans [A nuance to “Nocturne on a gentle night”]. *Ädebi portal*. (In Kazakh)
- Qabdolov, Z. (2013). *Shyğarmalary* [Works]. Almaty: Qazaq entsiklopediasy. (In Kazakh)
- Qirabaev, S., & Eleukenov, Sh. (2014). *Qazirgi ädebiettegi jalpyadamdyq qundylyqtar* [Universal human values in modern literature]. Almaty: Evo Press. (In Kazakh)
- Snyder, C. R. (2002). Hope theory: Rainbows in the mind. *Psychological Inquiry*, 13(4), 249–275. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1304_01
- QazaqAdebieti. (2025). XXVIII «Shabyt» halyqaralyq festivali [The XXVIII International Shabyt Festival]. *Qazaq ädebieti*. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет:

Муратбаев Алишер Арманович – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан, e-mail: muratbayev2109@gmail.com).

Темірболат Алуа Берікбайқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан, e-mail: aluatem2015@gmail.com).

Нұрәділ Нұрдаулет – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан, e-mail: nurdaulet.nuradil@gmail.com).

Information about the authors:

Muratbayev Alisher Armanovich – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: muratbayev2109@gmail.com).

Temirbolat Alua Berikbaykyzy – Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: aluatem2015@gmail.com).

Nuradil Nurdaulet – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: nurdaulet.nuradil@gmail.com).

Сведения об авторах:

Муратбаев Алишер Арманович – PhD-докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: muratbayev2109@gmail.com).

Темірболат Алуа Берікбайқызы – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: aluatem2015@gmail.com).

Нұрадил Нұрдаулет – PhD-докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: nurdaulet.nuradil@gmail.com).

Келіп түсті: 25 желтоқсан 2025 жыл
Қабылданды: 14 қыркүйек 2026 жыл